

Dariusz Misiejuk (Wrocław)

Późnośredniowieczne próby reform we wrocławskim opactwie św. Wincentego

Reforma Kościoła – *in capite et membris* (w głowie i członkach), jak wówczas mawiano – była hasłem wysuwany z coraz większą siłą od 2 poł. XIV w. Świadomość potrzeby gruntownej reformy Kościoła narodziła się w związku z głębokimi przemianami społeczno-gospodarczymi, jakie zaszły w tym czasie na zachodzie Europy. Wzrost pobożności, zwłaszcza indywidualnej, wymagał Kościoła mniej zrutyinizowanego, bliższego ludziom. Źródeł kryzysu Kościoła zachodniego upatrywano w wszechobecnym fiskalizmie kurii papieskiej, gorszącym handlu odpustami i relikwiami, nepotyzmie i symonii oraz rozluźnieniu obyczajów przedstawicieli Kościoła¹. Epidemia czarnej śmierci i jej nawroty w Europie Zachodniej doprowadziły do drastycznego spadku liczny ludności. Ponadto zniszczenia i straty wywołane wojną stuletnią, zwłaszcza jej kolejne fazy w XV w., ogarnęły swym zasięgiem regiony, które swego czasu były centrami życia monastycznego w Europie. Kryzys gospodarczy i społeczny, jaki w tym momencie zaistniał, automatycznie rzutował na sytuację klasztorów opartych na wielkiej własności ziemskiej. Nastąpił również widoczny spadek liczby powołań zakonnych².

Wszystko to prowadziło do dezintegracji wspólnot zakonnych, odejścia od wspólnych praktyk, łamania ślubów ubóstwa. Inną przyczyną upadku życia zakonnego była wielka schizma³, która dotknęła przede wszystkim zakony scentralizowane.

¹ Ogólne tło niezbędne dla zrozumienia późnośredniowiecznych wydarzeń zarysował w swej syntezie F. Rapp, *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, PUF, Paris 1971.

² J. Kłoczowski, *Chrześcijaństwo w zachodnioeuropejskim kręgu cywilizacyjnym w XIV–XV wieku*, [w:] *Schyłek średniowiecznej Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Warszawa 2003, s. 109–135.

³ E. Delaruelle, E.-R. Labande, P. Ourliac, *L'Église au temps du Grand Schisme et la crise conciliaire (1378–1449) (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, fondée par A. Fliche et V. Martin, 14)*, t. 1–2, Paris 1962–1964.

Ich władze znalazły się na obszarze obediencji awiniońskiej, co doprowadziło do utraty kontroli nad klasztorami położonymi w obszarze obediencji rzymskiej⁴.

Hasło odnowy nie było obce ruchowi zakonnemu⁵. Podczas soboru w Konstancji, a później także na soborze w Bazylei pojawiło się wiele propozycji, których zadaniem było uzdrowienie życia zakonnego. Upadek dyscypliny starano się zwalczać przez odnowienie i zaostrzenie klauzury, położenie nacisku na życie wspólnotowe, przestrzeganie ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, noszenie prostego ubioru zakonnego⁶. Reformatorzy postulowali powrót do ścisłej obserwacji, którą zwykle utożsamiali z tą, jaka istniała u początków danego zgromadzenia⁷.

Kryzys dotknął również struktury zakonu założonego przez św. Norberta⁸. Od połowy XIV w. następowała powolna dezintegracja zakonu, która wiązała się z niemal powszechną absencją opatów na kapitułach generalnych. Była ona wywołana z jednej strony właśnie przez wielką schizmę, niekorzystną sytuację polityczną oraz zniszczenia kolejnych faz wojny stuletniej. Z drugiej, przyczyniła się do tego akcja nadawania poszczególnym opatom okresowego zwolnienia z uczestnictwa w posiedzeniach kapituły generalnej⁹.

Zgoła odmiennie niż na zachodzie Europy przedstawiała się sytuacja w Europie Środkowej, w tym w Polsce i na Śląsku, gdzie przez cały XIV i pierwsze dziesięciolecie XV w. trwał okres ożywionego rozwoju¹⁰. Władcy popierali rozwój instytucji kościelnych, byli największymi fundatorami i mecenasami Kościoła. Okres

⁴ J. Drabina, *Idee koncyliaryzmu na Śląsku. Wkład miejscowych środowisk intelektualnych w ich upowszechnianie*, Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne, nr 89, Kraków 1984, s. 19–23.

⁵ Obszerną literaturę dotyczącą późnośredniowiecznych reform zakonnych zebrał M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Acta Universitatis Wratislaviensis (dalej AUWr.), nr 2019, Historia 135, Wrocław 1998, s. 134–138.

⁶ Por. K. Elm, *Reform- und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen. Ein Überblick*, [w:] *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen in Spätmittelalterlichen Ordenswesen* Berliner Historische Studien 14, Ordensstudien 6, Berlin 1989, s. 3–19; D. Mertens, *Monastische Reformbewegungen des 15. Jahrhunderts: Ideen – Ziele – Resultate*, [w:] *Reform vom Kirche und Reich zur Zeit der Konzilien von Konstanz (1414–1418) und Basel (1431–1449). Konstanz – Prager Historischer Kolloquium (11.–17. Oktober 1993)*, hrsg. I. Hlaváček und A. Patschovsky, Konstanz 1996, s. 157–186.

⁷ R. Weinbrenner, *Klosterreform im 15. Jahrhundert zwischen Ideal und Praxis* Spätmittelalter und Reformation, Neue Reihe 7, Tübingen 1996, s. 9–22.

⁸ N. Backmund, *Spätmittelalterliche Reformbestrebungen in Prämonstratenserorden*, „Analecta Praemonstratensia” (dalej AP) 56, 1980, s. 194–204. Ostatnio również na ten temat B. Ardura, *Prémontrés. Histoire et Spiritualité*, C.E.R.C.O.R. Travaux et Recherches VII, Saint-Étienne 1995, s. 178–179.

⁹ W statutach kapituły generalnej z r. 1322 zapisano m.in., że opaci klasztorów prowincji węgierskiej, czeskiej, polskiej i innych posiadają zwolnienie z corocznej obecności w Prémontré. Opaci mogli przybywać na kapitułę co trzy lata, por. J. Le Paige, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis, omnibus religiosus, praesertim vero sancti Augustini Regulam profitentibus, vtilis maximeque necessaria*, Parisiis MDCXXXIII, s. 850.

¹⁰ M. Derwich, *Kościół polski na przełomie XIV i XV wieku*, [w:] *Polska około roku 1400. Państwo, społeczeństwo, kultura*, pod red. W. Fałkowskiego, Warszawa 2001, s. 41–81; R. Żerecik, *Dzieje Śląska do 1526 r.*, [w:] *Historia Śląska* (AUWr., nr 2364), pod red. M. Czaplińskiego, Wrocław 2002, s. 74–76.

świątyni przeżywały tu także klasztory¹¹. Dla jednego z najważniejszych na Śląsku, opactwa św. Wincentego na Ołbinie we Wrocławiu, był to czas rozkwitu¹². Dopiero pierwsze lata XV w. doprowadziły do jego zahamowania. Prawdopodobnie złożyło się na to kilka przyczyn.

Opatowi ołbińskiemu została powierzona opieka nad klasztorem premonstrantek w Czarnowasach, tym samym wszedł on w konflikt z opatem Strahowa i Prémontré, którzy rościli sobie zwierzchnie prawa do tegoż klasztoru¹³. Niemal równocześnie opat musiał bronić swych zwierzchnich praw do klasztoru w Krzyżanowicach, który w wyniku reformy klasztorów premonstratenskich w Małopolsce został podporządkowany opactwu w Witowie¹⁴. Jednakże najważniejszą przyczyną zahamowania rozwoju opactwa był długotrwały i kosztowny proces o obsadę godności opata klasztoru św. Wincentego między Andrzejem Rugelerem, opatem wybranym przez konwent, Pawłem Swaratinem, prepozytem norbertanek w Płocku, i Krystianem Cobantem, premonstratensem z Ratzeburga, który cieszył się poparciem władz zakonu¹⁵.

¹¹ M. Derwich, *Schlesische und polnische Klosterkultur*, [w:] *Das Reich und Polen*, Vorträge und Forschungen, Bd. 59, hrsg. T. Wünsch, Ostfildern 2003, s. 339–356; tenże, *Les ordres religieux et le développement de la „nouvelle piété” en Pologne*, [w:] *Die „Neue Frömmigkeit” in Europa im Spätmittelalter*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 205, hrsg. M. Derwich und M. Staub, Göttingen 2004, s. 171–185; J. Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. I, cz. 2: *Średniowiecze (1302–1417)*, Warszawa 2004, s. 273–364.

¹² J. Mandziuk, *Historia Kościoła*, s. 297–299.

¹³ R. Pierzchałanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru w Czarnowasie na Śląsku w wiekach średnich*, „Roczniki Historyczne” 4, 1928, s. 60–63; E. Lange, *Kloster Czarnowanz*, Oppeln 1930, s. 75–85.

¹⁴ Reforma przeprowadzona pod egidą Władysława Jagiełły jest dobrze znana, ostatnio zarysowała ją M. Derwich, *Der Prämonstratenserorden in mittelalterlichen Polen. Seine rolle in Kirche und Gesellschaft*, [w:] *Studien zur Prämonstratenserorden*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 185, Studien zur Germania Sacra 25, hrsg. I. Crusius und H. Flachenecker, Göttingen 2003, s. 322–324.

¹⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), Rep. 67, nr 713, 802, 803, 806, 812, 813, 814, 826, 829, 830, 833, 844, 853, 872, 873, 876, 879, 894, 897, 900, 902, 904, 912, 916, 937, 955, 956, 959, 966, 976, 979, 981, 983, 995 (Druga wojna światowa doprowadziła do olbrzymich strat w archiwum wrocławskim, m.in. ucierpiał zbiór dokumentów klasztoru św. Wincentego. Duża część oryginalnych dyplomów od poł. XIV do końca XV w. nie zachowała się. W tej sytuacji nieocenioną pomocą jest repertorium, opracowane w XIX w. przez F. Jarricka, które obecnie pełni rolę inwentarza całego zespołu. Przytaczane przeze mnie dokumenty odnoszą się właśnie do regestów F. Jarricka). 16 IV 1409 r. nowym opatem klasztoru św. Wincentego, wybranym przez konwent, został Andrzej Rugeler. Kilka miesięcy później pretensje do godności opackiej wysunęli Paweł Swaratin, a następnie Krystian Cobant. Spór o obsadę opactwa rozpoczął się najprawdopodobniej na soborze w Pizie. Już 9 VIII 1409 r. papież Aleksander V konfirmował Pawła Swaratina na opata klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu (*Acta summorum pontificum res gestas Bohemicas aevi praehussitici et hussitici illustrantia*, ed. J. Eršil, t. I, Praha 1980, nr 396). Miesiąc później Paweł zobowiązał się do uiszczenia w kamerze papieskiej wszystkich niezbędnych opłat związanych z objęciem godności (tamże, nr 401). Roszczenia prepozyta płockiego spotkały się z szybką odpowiedzią Rugelera. Już 11 X 1409 r. powołany został sędzia sądu papieskiego Jan Faydil do rozpatrzenia sprawy (APWr., Rep. 67, nr 812). Orzeczenie, jakie wówczas zapadło, nie jest znane, jednak kolejni sędziowie papiescy delegowani do rozpatrzenia sprawy wydawali wyroki na korzyść Rugelera. Na początku 1413 r., gdy spór z Swaratinem był już zakończony, pojawił się kolejny pretendent do godności opata, Krystian Cobant, popierany przez kapitułę generalną zakonu. W wyniku starań Cobanta 4 I 1413 r. papież Jan XXIII dokonał kasacji wyboru Rugelera, jako argument podając niezgodność

Długotrwała nieobecność opata Andrzeja w klasztorze św. Wincentego, spowodowana koniecznością obrony swych praw do opactwa najpierw w kurii rzymskiej a później w Konstancji, niekorzystnie wpłynęła na dyscyplinę zakonników. Dlatego też opat Andrzej zdecydował się na przeprowadzenie reformy w klasztorze. Działania podjęte przez Rugelera doskonale wpisują się w programy reform wspólnot zakonnych, jakie były omawiane podczas soboru w Konstancji. Opat Andrzej miał okazję zapoznać się z nimi osobiście¹⁶. Reformatorzy soborowi wskazywali m.in. na konieczność przywrócenia dyscypliny i życia wspólnotowego wśród zakonników, a jednym ze środków w realizacji tego celu miały być częste wizytacje przełożonych danych wspólnot zakonnych.

26 października 1415 r. opat Andrzej uzyskał akceptację planu reformy ze strony swojego bezpośredniego zwierzchnika opata Steinfeldu¹⁷, który nie mógł osobiście uczestniczyć w reformie¹⁸ i zdecydował się przekazać swoje zwierzchnie prawa¹⁹ pre-

elekcji z obowiązującymi przepisami. Równocześnie papież konfirmował na opata klasztoru ołbińskiego Cobanta (*Acta summorum...*, nr 743, 744). Następnie Cobant zobowiązał się do uiszczenia wszelkich opłat związanych z objęciem opactwa (tamże, nr 745). W grudniu 1413 r. zakonnicy z opactwa św. Wincentego powołali na swego prokuratora Piotra Wartenberga, adwokata konsystorza wrocławskiego, który miał ich reprezentować przed sądem papieskim w sporze z Cobantem (APWr., Rep. 67, nr 872). Zatwierdzenie Cobanta nie przeszkodziło papieżowi Janowi XXIII przychylić się do prośby Rugelera i udzielić opactwu egzempcji 27 II 1415 r. Po zrzeczeniu się papieżstwa przez Jana XXIII w proces zostali zaangażowani uczestnicy soboru w Konstancji. 22 II 1416 r. sędziowie wyznaczeni przez sobór r. anulowali depozycję Rugelera, zatwierdzając równocześnie jego wybór. Jednak wybrany na papieża Marcin V anulował postanowienia ojców soborowych (tamże, nr 955), nakazując 26 VII 1419 zakonnikom ołbińskim podporządkowanie się Krystianowi Cobantowi (tamże, nr 956). Z powodu nieposłuszeństwa zakonnicy, wraz z opatem Janem z Brzegu, zostali 1 V 1420 r. ekskomunikowani (tamże, nr 966). Spór zakończył się dopiero w 1422 r., a opactwo zobowiązało się wypłacić Cobantowi 130 florenów w złocie w ramach rekompensaty za zrzeczenie się tytułu opata, zob. *Gesta abbatum monasterii s. Vincentii (Nicolai Liebental gesta abbatum)*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum* (dalej SRS), Bd. 2, hrsg. G.A. Stenzel, Breslau 1839, s. 140. Na temat genezy i przebiegu sporu zob. F.X. Görlich, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum heiligen Vinzenz vor Breslau*, Bd. 1, Breslau 1836, s. 97–100; o postaci Krystiana Cobanta zob. F. Baix, *Un prelat Norbertin: Christianus Cobant*, AP 26, 1950, s. 170–175.

¹⁶ Opat Andrzej przebywał w Konstancji co najmniej od 9 IV (APWr., Rep. 67, nr 884) do 29 VIII 1415 (tamże, nr 892).

¹⁷ *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, [w:] *Codex Diplomaticus Silesiae* (dalej CDS), Bd. 1, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1857, nr 89: *Idcirco dilecti in Cristo nobis filii Andreas Abbas et Conventus supradicti Monasterii S. Vincencii nobis humiliter supplicarunt.*

¹⁸ Tamże: *...propter nimiam loci ipsius distanciam et viarum discrimina accedere personaliter pro singulis querelis necessitatibus oportunis temporibus accedere non valemus...*

¹⁹ Tamże: *Nosque in eodem Juspaternitatis hucusque habuimus ad visitandum, corrigendum et electionibus presidendum ac postulacionibus et quibusvis aliis actibus iuxta statuta ordinis et dicti Monasterii S. Vincencii consuetudines, observatis omni cum reformatione que nobis ex debito officii paternitatis incumbunt, propter nimiam loci ipsius distanciam et viarum discrimina accedere personaliter pro singulis querelis necessitatibus oportunis temporibus accedere non valemus., [...] Quatenus auctoritatem nostram paternam et vices nostras cum plenitudine potestatis aliquibus... Prelatis nostri ordinis zelatoribus vicinibus ipsorum Monasterio adiacentibus committere dignaremur. [...] Ad visitandum dictum Monasterium S. Vincencii et corrigendum seu reformandum que fuerint corrigenda et reformanda, tam in capite quam in membris, solum deum pre oculis habendo, in quo etiam vestram consenciam oneramus. Insuper electioni, postulacioni, Abbatis seu Abbatum, aliorum Prelatorum ad gremium Monasterii S. Vincen-*

pozytom klasztorów podległych opactwu św. Wincentego w Strzelnie, Czarnowasach i Bytomiu²⁰. Przed 1 XII 1416 r. wspomniani prepozyci dokonali pierwszej wizytacji klasztoru ołbińskiego. Świadczy o tym list opata Andrzeja skierowany do plebana w Łozinie. Rugeler polecił plebanowi ukarać wszystkich zakonników, którzy z powodu wizytacji uciekli z klasztoru²¹. Kolejna wizytacja opactwa św. Wincentego miała miejsce rok później²². Brak źródeł uniemożliwia nam śledzenie dalszych losów reformy. Być może odniosła ona skutek, bowiem w latach 1418–1420 następcą opata Andrzeja, Jan z Brzegu, przystąpił do reformy życia wewnętrznego w podległych mu klasztorach żeńskich w Strzelnie²³, Żukowie²⁴ i Czarnowasach²⁵.

Reforma umożliwiła opatowi Andrzejowi realizację planu budowy silnej kongregacji klasztorów skupionych wokół opactwa św. Wincentego. Pierwsze działania w tym kierunku podjął Rugeler na przełomie 1414 i 1415 r., a widocznym ich rezultatem było uzyskanie 27 II 1415 r. bulli egzymującej opactwo spod władzy zakonu. Powstała w ten sposób kongregacja w jakimś stopniu odpowiadała (czy może wzorowała się) na kongregacji stworzonej w tym czasie wokół opactwa brzeskiego²⁶.

Plany Rugelera przekreśliły ogromne koszty toczonego w kurii rzymskiej procesu z Cobantem²⁷. Były one tak wielkie, że opactwo musiało zastawić posiadłości klasztorne. Ze wzmianki z 1426 r. wiemy, że w tym czasie niemal wszystkie dobra opactwa św. Wincentego były zastawione²⁸. Trudną sytuację klasztoru ołbiń-

cii spectancium, auctoritate nostra paterna presidium, electum vel postulatam aut electos postulos confirmandum, quando et quocienscunque necesse fuerit, et quemvis alium actum legitimum predicti monasterii fratres curatos et non curatos ac subiugatos indiuerint reformari secundum deum et (ordinis) nostri instituta et consuetudines.

²⁰ Tamże ... *Prepositis Strelinensi, sancte Margarethe extra muros Bithomienses, sancte Marie in Czarnowans alias domus Dei.*

²¹ APWr., Rep. 67, nr 912. Opat Andrzej nakazał Michałowi Seydil, plebanowi w Łozinie, aby *illos de canonicis monasterii s. Vinc(entii), quos per visitationem culpabiles, rebelles et in apostasia inuenerint, secundum statuta et privilegia ordinis eiusdem [tj. premonstratensów] sine remissione et gratia viriliter puniat, ita, ut haec vitia tollantur.*

²² Tamże, nr 930. 21 X 1417 r. Opat Jan z Brzegu nakazał plebanowi, aby *illos de canonicis monasterii ejusdem (tj. św. Wincentego), quos per visitationem ab ipso Seydil faciendam culpabiles et in rebellione seu apostatia tam in Romana curia, quam extra foris monasterium noverint, secundum statuta et privilegia ord(inis) Praem(onstratensis) et monasterii s. Vinc(entii) sine remissione et gratia viriliter puniat.*

²³ Tamże, nr 939.

²⁴ Tamże, nr 941.

²⁵ *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, nr 100, 101.

²⁶ J. Rajman, *Kryzys polskich klasztorów norbertańskich w XIV–XV wieku*, [w:] *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Dąbrowie Niemodlińskiej w dniach 4–6 XI 1993 przez Instytut Historii WSP w Opolu i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego* (Sympozja, 9), pod red. A. Pobóg–Lenartowicz i M. Derwicha, Opole 1995, s. 36.

²⁷ W samym tylko 1422 r. opactwo musiało wpłacić do kamery apostolskiej 950 florenów w złocie, APWr., Rep. 67, nr 983.

²⁸ Tamże, nr 1035: *Ante ita tempora Andreas Rugeler et Johanne Briger staterunt in Curia Romana litigando pro abbattia fere per 20 annos, cum quondam Cristiano Coband, et per istas lites obligata sunt bona monasterii, videlicet Grabischen, etc.*

skiego pogłębił najazd husycki na Śląsk²⁹. Sytuacja finansowa, w jakiej znalazło się opactwo, doprowadziła do konieczności zastawienia przed 1431 r. wszelkich kościelnych kosztowności i pozostałych dóbr³⁰. Problemy gospodarcze odbiły się na liczebności konwentu. O ile w latach 1368–1417 w konwencie zasiadało ok. 34 braci, to w latach 1426–1449 ich liczba spadła do 24³¹.

Kryzys, w jakim się znalazła wspólnota ołbińska, próbował wykorzystać prepozyt norbertanek żukowskich. W 1437 r. przy pomocy Krzyżaków podjął starania o zrzucenie zwierzchnictwa opata ołbińskiego³². Dopiero w latach 70. XV w. opactwu św. Wincentego udało się zapanować nad sytuacją³³.

Po zakończeniu działań wojennych na Śląsku ówczesny opat ołbiński Mikołaj Lemana rozpoczął starania o uzdrowienie finansów klasztornych. W tym celu zwrócił się, za pośrednictwem dziekana kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, o pomoc do soboru bazylijskiego³⁴. Już w lutym 1434 r. sobór upoważnił biskupa krakowskiego, prepozyta kolegiaty Bożego Grobu w Legnicy oraz dziekana budziszyńskiego do ochrony klasztoru ołbińskiego³⁵. W tym samym czasie ojcowie soborowi polecieli prepozytowi legnickiemu rewindykowanie utraconych przez klasztor posiadłości³⁶. Działania te zapoczątkowały powolny proces stabilizacji finansów klasztornych.

W 2 poł. XV w. nastąpiła stabilizacja sytuacji politycznej w Europie Zachodniej. Wraz z zakończeniem wojny stuletniej i schizmy zakony przystąpiły do reorganizacji swych struktur, odnowy życia wspólnotowego. Ruch reformy objął również zakon premonstratensów. Kapituła generalna zakonu nakazała w 1451 r. przestrzeganie

²⁹ W wyniku działań wojennych jeszcze w 1443 r. przeszło 27% ziemi w księstwie wrocławskim leżało odłogiem. Zniszczenia na Śląsku wywołane najazdem husyckim najpełniej przedstawił C. Grünhagen, *Die Husitenkämpfe der Schlesier 1420–1435*, Breslau 1872. O sytuacji w innych klasztorach śląskich por. W. Koenighaus, *Die Zisterzienserabtei Leubus in Schlesien von ihrer Gründung bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, Deutsche Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien, Bd. 15, Wiesbaden 2004, s. 77–79; A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Uniwersytet Opolski, Studia i Monografie, nr 269, Opole 1999, s. 176.

³⁰ APWr., Rep. 67, nr 1105: *...notum facimus universis, quod clenodia aurea, argentea et alia quaecunque monasterii S. Vinc(entii) Wrat(islaviensis) silvae, rubeta, nemora et alia bona sub pignore dederint creditoribus suis.*

³¹ Spadek liczebności członków konwentu odzwierciedlają dokumenty wyborcze opatów ołbińskich, por. L. Santifaller, *Nicolaus Liebenthal und seine Chronik den Abtei der Breslauer Vinzenzstiftes*, AP 25, 1949 – Inhalt, Tongerlo 1949, nr 3, 4, 8a, 9a, 11a, 12.

³² Genezę i przebieg całego sporu przedstawił A. Czacharowski, *Próba inkorporacji klasztoru żukowskiego przez zakon krzyżacki w połowie XV wieku*, „Zapiski Historyczne” 26, 1961, z. 4, s. 105–113; tenże, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy wieku XV*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 68, 1963, z. 2, s. 114–120.

³³ W 1471 r. opat ołbiński przeprowadził wizytację w Krzyżanowicach, zob. APWr., Rep. 67, nr 1356, pięć lat później prezentuje biskupowi wrocławskiemu nowego prepozyta, zob. tamże, nr 1378.

³⁴ *Geschichtsquellen der Hussitenkriege*, [w:] SRS, Bd. 12, hrsg. C. Grünhagen, Breslau 1871, nr 198; APWr., nr 1123–1131.

³⁵ Tamże, nr 1127a

³⁶ Tamże, nr 1125.

całkowitego ubóstwa wprowadzając kary za posiadanie przez zakonników własności prywatnej i pieniędzy³⁷. W tym samym roku opat Prémontré Jean Aguet wysłał do przełożonych klasztorów premonstratenskich list, w którym wskazywał na szereg nadużyć będących źródłem kryzysu w zakonie. Pod groźbą ekskomuniki zakazał zakonnikom i zakonnicom posiadania jakiegokolwiek własności prywatnej. W celu zdyscyplinowania zakonników w wypełnianiu tego nakazu polecił przełożonym klasztorów przeszukiwać cele zakonne w poszukiwaniu pieniędzy i kosztowności. Przede wszystkim jednak, jak wskazywał, sami opaci winni przestrzegać statutów i własnym zachowaniem dawać przykład współbraciom³⁸. Pod rządami opata Aguet'a ruch reformy objął cały zakon³⁹.

Działania Jeana Auget'a, a także skuteczność reform przeprowadzonych wcześniej w klasztorach kanoników regularnych w Kłodzku⁴⁰ i we Wrocławiu⁴¹ skłoniły zapewne ówczesnego opata św. Wincentego Franciszka Neudorfa, do podjęcia prób zreformowania życia wewnętrznego w klasztorze. W kwietniu 1464 r. opat Franciszek opracował nowe statuty, których treść jest niestety nieznana⁴². Prawdopodobnie ich celem była poza naprawą sytuacji ekonomicznej opactwa odbudowa życia wspólnotowego i przestrzeganie obserwancji zakonnej.

Wiemy, że ta próba reform wywołała opór zakonników, którzy posunęli się do uprowadzenia, a nawet próby zamordowania opata⁴³. Podobne przejawy oporu zakonników przed reformami nie były w tym czasie niczym nadzwyczajnym⁴⁴.

³⁷ *Acta et Decreta Capitulum Generalium Ordinis Praemonstratensis*, ed. J.B. Valvekens, Tongerlo 1966, nr 90.

³⁸ Tamże; por. N. Backmund, *Spätmittelalterliche Reformbestrebungen*, s. 197; B. Ardura, *Prémontrés*, s. 144–145.

³⁹ Tamże; F.J. Felten, *Die Kurie und die Reformen im Prämonstratenserorden im hohen und späten Mittelalter*, [w:] *Studien zum Prämonstratenserorden*, s. 377–378; L. Horstkötter, *Zum inneren Leben in einigen Prämonstratenser-Klöstern des nördlichen Rheinlands zwischen 1450 und 1500*, [w:] tamże, s. 468–470; K. Dolista, *Reformatio monasterii Teplensis saeculo decimo quinto exeunte (Fontes historici)*, AP 61, 1985, s. 203–256; B. Krings, *Das Prämonstratenserstift Arnstein a. d. Lahn im Mittelalter*, „Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau” XLVIII, Wiesbaden 1990, s. 166–172; H. Flachenecker, *Das Zirkariensystem der Prämonstratenser am Beispiel Schwabens*, „Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte” 22, 2003, s. 21–23.

⁴⁰ W. Mrozowicz, „*Difficilis restitutio disciplinae*”. *Die Reform des inneren Lebens im Kloster der Regulierten Chorherren (Augustiner) in Glatz im 15. Jahrhundert*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et Temps modernes. Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R. Opera ad historiam monasticam spectantia, Series I, Colloquia 1*, pod red. M. Derwicha, t. 1, Wrocław 1995, s. 287–298.

⁴¹ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni*, s. 173–188, 217–220.

⁴² Wiadomość o nich podaje nam kronika, por. *Gesta abbatum*, s. 141: *1464 d. 29 Aprilis edidit constitutiones particulares, regulae et statutis conformes pro suis tam in claustris, quam extra degenitibus ac etiam sanctimonialibus a S. Vincentio dependentibus*.

⁴³ *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter Georgs von Podiebrad*, [w:] SRS, Bd. 9, hrsg. H. Markgraf, Breslau, 1874, s. 178–179. Dzięki interwencji rajców wrocławskich opat został uwolniony.

⁴⁴ Znamy je choćby z badań M. Derwicha nad benedyktynami, zob. *Réforme et la vie quotidienne dans les abbayes bénédictines en Pologne au XVe siècle*, [w:] *La vie quotidienne des moines*, s. 275–286,

Skuteczność takiego oporu była różna – zależała od pozycji opata oraz postawy patronów i dobroczyńców danego klasztoru. W przypadku opactwa ołbińskiego opór zakonników uniemożliwił realizację reformy opata Franciszka. Taki w każdym razie wniosek nasuwa się po lekturze listu rady miasta Wrocławia skierowanego w 1466 r. do papieża Piusa II. Rajcy wskazywali na rozluźnienie dyscypliny wśród zakonników, którzy nawet dopuścili się zamachu na opata. Niezdyscyplinowani zakonnicy mogli by, zdaniem rajców, porzucić klasztor w momencie najazdu. Dlatego też wystosowano do papieża prośbę o udzielenie zgody na zburzenie klasztoru w wypadku zagrożenia wojennego⁴⁵. Podtekst ekonomiczny, jaki przyświecał działaniom wrocławskich rajców (wylimitowanie uciążliwego konkurenta), jest tu dobrze widoczny.

Zreformowania klasztoru ołbińskiego nie podjął się następca opata Franciszka, wybrany w grudniu 1468 na opata Jan Schewitz. Może o tym świadczyć trwałość rozluźnienia dyscypliny wśród zakonników ołbińskich⁴⁶ oraz spadek liczby członków konwentu⁴⁷. Na rozluźnienie dyscypliny wśród zakonników ołbińskich mogła mieć wpływ aktualna sytuacja na Śląsku. W 1472 r. nastąpiła długotrwała susza, która doprowadziła do trudności aprowizacyjnych mieszkańców miasta⁴⁸. Do tego doszedł zatarg między Jagiellonami a Maciejem Korwinem o koronę czeską i związany z tym wybuch działań wojennych na Śląsku⁴⁹. W 1474 r. pod Wrocławiem doszło do starcia zbrojnego, w wyniku którego wiele wsi klasztornych zostało zniszczonych⁵⁰.

Kontynuacji działań reformatorskich swych poprzedników podjął się dopiero następca Jana Schewitza, wybrany 8 lutego 1480 r. Jan z Głubczyc. Sytuacja klasztoru w tym czasie nie przedstawiała się zachęcająco. Zabudowania klasztorne znajdowały się wówczas w częściowej ruinie, folwarki były zastawione, a większość wsi została porzucona przez swych mieszkańców⁵¹. Działania podjęte przez opata Jana z Głubczyc zbiegają się w czasie z kolejną fazą reformy zakonu pre-

oraz W. Mrozowicza nad kanonikami regularnymi z Kłodzka, zob. „*Iam miserrime mortuus*”. *O samobójczej śmierci brata Ernesta w klasztorze kanoników regularnych (augustianów) w Kłodzku (1456)*, [w:] *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów. La mort en Europe médiévale et moderne. Études*, AUWr., nr 1863, Historia, 129, s. 149–160.

⁴⁵ *Politische Correspondenz*, s. 178–179.

⁴⁶ Kronikarz klasztoru Mikołaj Libental przedstawiał opata Jana z Głubczyc jako zasłużonego dla klasztoru św. Wincentego reformatora, który podniósł to opactwo z upadku ekonomicznego i moralnego, w jakim się znalazło za czasów jego poprzednika, por. *Gesta abbatum*, s. 142.

⁴⁷ W 1471 r. konwent ołbiński liczył co najmniej 17 zakonników, tytu bowiem świadczy w jednym z dokumentów klasztornych, por. APWr., Rep. 67, nr 1356. Natomiast w momencie obejmowania rządu przez Jana z Głubczyc w klasztorze przebywało jedynie 10 zakonników, por. *Gesta abbatum*, s. 142.

⁴⁸ F. Görlich, *Urkundliche Geschichte*, s. 128.

⁴⁹ R. Żerelik, *Dzieje Śląska*, s. 99.

⁵⁰ F. Görlich, *Urkundliche Geschichte*, s. 128.

⁵¹ *Gesta abbatum*, s. 142: *Et demum intrans monasterium, tam in spiritualibus quam secularibus quasi desolatam et viduatam sine honore invenit, quia vix decem fratres in toto reperit, item omnia alodia deserta, sine sepibus et inculta iacuerunt vel alia a monasterio alienata.*

monstratensów, jaka miała miejsce w 2 poł. XV wieku⁵². Działania władz zakonu zmierzały do przywrócenie wewnętrznej karności w klasztorach oraz do uregulowania życia wspólnotowego przez obowiązek wspólnego dormitorium i refektarza. Przypominano o zakazie posiadania własności prywatnej przez zakonników, zobowiązując opatów do jego egzekwowania od podległych im zakonników. Trzeba podkreślić, że postulat zwalczania własności prywatnej był stałym tematem wysiłków reformacyjnych niemal we wszystkich zakonach w XV wieku.

Reforma Jana z Głubczyc odbywała się na trzech płaszczyznach: odnowy życia konwentualnego oraz odbudowy pozycji ekonomicznej opactwa i życia liturgicznego. W przeciwieństwie do swego poprzednika, opat Jan oparł swą działalność na współpracy z radą miejską. Rada wyznaczyła trzech opiekunów opactwa: Mikołaja Seltzera, Mikołaja Grunta, Macieja Hayma, którzy w jej imieniu nadzorowali przebieg procesu odnowy życia zakonnego oraz odbudowy zabudowań klasztornych⁵³.

Zainteresowanie rajców wrocławskich procesem reformy życia konwentualnego w opactwie wrocławskim należy rozpatrywać w kontekście przeobrażeń dokonujących się w ówczesnych miastach. Władze miejskie coraz śmielej angażowały się w nadzór nad życiem kleru diecezjalnego i zakonnego, uczestnicząc w przeprowadzanych reformach. Proces angażowania się mieszczan w sprawy wewnętrzne wspólnot zakonnych, na zachodzie Europy widoczny już od XIV w. na Śląsku zaznaczył się dopiero w 2 poł. XV w.⁵⁴ Władze miejskie dążyły do sprawowania prawa patronatu nad klasztorami, równocześnie czyniły starania, aby przestrzegano w nich ścisłej obserwacji i popierano reformy wewnętrzne⁵⁵. Mieszczanie dążyli przede wszystkim do przejęcia kontroli nad majątkiem klasztoru, co realizowano poprzez inwentaryzację własności klasztornej. Prawdopodobnie w związku z takimi dążeniami wityryków klasztoru ołbińskiego mamy do czynienia w roku 1487. Wówczas, z polecenia Mikołaja Seltzera, sporządzono rejestr odpustów nadanych kościołowi św. Wincentego przez papieży, biskupów i legatów papieskich⁵⁶.

⁵² *Acta et Decreta*, nr 97, 105; N. Backmund, *Spätmittelalterliche Reformbestrebungen*, s. 197–197; F. Felten, *Die Kurie und die Reformen*, s. 383–386; K. Dolista, *Der Prämonstratenser-Orden in Tschechien. Niedergang und Wiederaufstieg im ständigen Wechsel von 15. bis ins 20. Jahrhundert*, [w:] *Studien zum Prämonstratenserorden*, s. 621–623.

⁵³ Zostali oni wymienieni po raz pierwszy 22 III 1481 r., zob. APWr., Rep. 67 nr 1408; w dokumencie z 29 IV 1483 nazwani są mieszczanami wrocławskimi (tamże, nr 1422). Spośród trzech wityryków klasztoru ołbińskiego najbardziej znaną postacią był Mikołaj Grunt. W latach 1476–1483 zasiadał w radzie miejskiej Wrocławia, zmarł 14 VII 1483 r., zob. *Breslauer Stadtbuch enthaltend die Rathslinie von 1287*, [w:] CDS, Bd. 11, hrsg. H. Markgraf, O Frenzel, Breslau 1882, s. 101.

⁵⁴ J. Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 2: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji (1520–1742)*, Warszawa 1995, s. 18–19; K. Dola, *Problemy kościelno-duszpasterskie w diecezji wrocławskiej w XV w.*, „Sobótka” 41, 1986, s. 534–535.

⁵⁵ Zob. G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich w XIII–XVI wieku*, AUWr., nr 2222, Historia, 142, Wrocław 2000, s. 83, 166–167.

⁵⁶ L. Santifaller, *Liebertals Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum Hl. Vinzenz in Breslau*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, XV Ergänzungsband, Innsbruck 1947, s. 281.

Jednym z ciekawych przejawów reformy przeprowadzonej przez Jana z Głubczyc był nakaz uporządkowania archiwum klasztornego oraz sporządzenia kroniki opatów. Zadania tego podjął się profes klasztoru ołbińskiego Mikołaj Libental. W ten sposób powstała *Gesta abbatum monasterii s. Vincentii* oraz kopiarz opactwa, które stanowią obecnie główne źródła w badaniach nad dziejami gospodarczymi oraz życiem wewnętrznym zakonu⁵⁷. Miały one być równocześnie pomnikiem działań reformatorskich opata Jana z Głubczyc⁵⁸. Kopiarz klasztorny był nie tylko ważnym narzędziem zarządu dobrami, ale równocześnie, jak przypominał ostatnio Marek Derwich, istotnym „pomnikiem” budującym pamięć o dziejach klasztoru utwierdzającym poczucie wspólnoty wewnątrz konwentu⁵⁹. Jego naturalną kontynuacją było powstanie kroniki klasztornej, która miała wspierać wysiłki reformacyjne.

Pozostaje odpowiedzieć sobie na pytanie, jakie skutki przyniosły działania opata Jana? Na ile zmieniła się sytuacja wewnętrzna opactwa i czy widać tu rzeczywistą poprawę? Niewątpliwie reformy Jana z Głubczyc, m.in. dzięki ścisłemu współdziałaniu z radą miejską, przyczyniły się do poprawy wizerunku opactwa w społeczeństwie i przyniosły szybko wymierne efekty. Zwiększyła się liczba członków konwentu z 10 w momencie obejmowania przez Jana rządów w 1480 do 39 w roku 1489⁶⁰. Dzięki pozyskanym przez opata funduszom możliwy był wykup szeregu posiadłości oddanych wcześniej w zastaw⁶¹, dokonano renowacji pomieszczeń klasztornych i zaopatrzone konwent w nowe księgi liturgiczne⁶². Działaniami reformatorskimi objęte zostały również podległe opactwu ołbińskiemu klasztory w Czarnowasach⁶³ i Żukowie⁶⁴.

⁵⁷ APWr., Rep. 135, nr 375 (dawna sygn. D 90 I) *Matrica St. Vincentii*; nr 376 (dawna sygn. D 90 II) kopiarz dokumentów z lat 1139–1507.

⁵⁸ Powstanie kroniki i kopiarza należy rozpatrywać w kontekście rozwoju piśmiennictwa pragmatycznego u kanoników regularnych na Śląsku w tym czasie, por. W. Mrozowicz, *Kronika klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku. Ze studiów nad średniowiecznym dziejopisarstwem klasztornym*, AUWr., nr 2234, Historia 143, Wrocław 2001, s. 76–83.

⁵⁹ M. Derwich, *O nowe spojrzenie na kopiarze. Uwagi na marginesie nowszych badań*, „Studia Źródłoznawcze” 37, 2000, 165–167.

⁶⁰ F. Görlich, *Urkundliche Geschichte*, s. 136.

⁶¹ *Gesta abbatum*, s. 142.

⁶² Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, rkps sygn. I F 392, I F 406, II F 90, I Q 185, I Q 205.

⁶³ O przebiegu reformy i jej skutkach w klasztorze czarnowąskim niewiele wiadomo. W 1487 r. opat Jan został nazwany w jednym z dokumentów klasztornych *pater visitator et reformator Monasterii Sanctimonialium Ordinis Predicti in Czarnowan*, zob. *Urkunden des Klosters Czarnowan*, nr 151.

⁶⁴ Wizytacja i reforma klasztoru żukowskiego zostały dokonane 21 XI 1497 r., APWr., Rep. 67, nr 1494b. O przebiegu reformy i skutkach nic nie wiadomo, natomiast w nekrologu norbertanek żukowskich pod dniem 15 X została zapisana jego kommemoracja: *Joannes Lopsycz abbas ad sanctum Vincentium reformator huius monasterii Zuckoviensis*, zob. *Das Totenbuch des Prämonstratenserinnen – Kloster Zuckau bei Danzig*, Quellen und Darstellung zur Geschichte Westprussen, Bd. 5, hrsg. M. Perlbach, Danzig 1906, s. 64. Zob. również M. Borkowska, *Nieznana autorka norbertańska z końca XVI wieku*, „Nasza Przeszłość” 99, 2003, s. 165.

Brak źródeł nie pozwala nam śledzić dalszych losów reformy opata Jana. Narastanie konfliktów społecznych i atmosfery antykościelnej oraz antyzakonnej⁶⁵, a wreszcie wybuch reformacji⁶⁶, tak szybko przyjętej przez wrocławian, diametralnie zmieniły sytuację doprowadzając do znanych wypadków z 1529 r.⁶⁷ Jest to jednak inna historia.

Późnośredniowieczne reformy przeprowadzane we wrocławskim opactwie św. Wincentego zmierzały przede wszystkim do przywrócenia dyscypliny zakonnej, powrotu do życia wspólnotowego, przestrzegania klauzury i ubóstwa. Równocześnie podejmowano starania w kierunku stabilizacji finansów klasztornych. Istotną rolę odegrało też szukanie śladów z przeszłości, uporządkowanie archiwum i opis dziejów opactwa. Odwołanie się do przeszłości – w trudnym dla wspólnoty okresie – miało jej ukazać cel istnienia, wyjaśnić sens dokonującego się rozwoju klasztoru.

Działania opatów olbińskich wpisują się w kontekst przemian życia zakonnego nie tylko na Śląsku, ale i w Europie. Należy je również rozpatrywać na tle przeobrażeń, jakie dokonały się w XV-wiecznej społeczności Wrocławia. Jak ukazują losy wrocławskiego opactwa św. Wincentego, reformy te nie byłyby już w tym czasie możliwe bez ścisłego współdziałania z radą miejską.

⁶⁵ W. Dersch, *Schlesien am Vorabend der Reformation*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens” 68, 1934, s. 69–94; L. Matusik, *Na marginesie handlu odpustami w okresie przedreformacyjnym na Śląsku*, „Sobótka” 23, 1968, s. 371–386.

⁶⁶ K. Dola, *Problemy kościelno-duszpasterskie*, s. 536–538; G. Wąs, *Kościół wrocławski w okresie reformacji*, [w:] *Miejsce i rola Kościoła wrocławskiego w dziejach Śląska*, pod red. K. Matwijowskiego, Wrocław 2001, s. 61–71.

⁶⁷ W. Wattenbach, *Über die Veranlassung zum Abbruch des Vinzenzklosters vor Breslau im Jahre 1529*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens” 4, 1862, s. 146–159.